

MIĘDZYNARODOWE KONSORCIUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

Człowiek, etnos, naród w historii świata —

**procesy państwowotwórcze
na obszarze europejskim
(od starożytności po współczesność)**

Monografia zbiorowa
przygotowana z okazji
30-lecia działalności
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego

Warszawa-Paryż 2020

Recenzenci
dr hab. Maciej Krotofil
dr hab. Viktor Gudz

Projekt okładki
Ihor Sribniak

Na okładce:
Siedziba Instytutu Wschodniego w Warszawie, Pałac Teppera, ul. Miodowa 7 Warszawa – budynek
obecnie nie istnieje (fot. z archiwum J. Zielińskiego)

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-83-652734-0-1

© Copyright by

Oleksander Bon, Oksana Drach, Oleksandr Dudnik,
Yaroslav Foshchan, Olga Grytsiuk, Serhii Holovanov, Viktor Horobets, Inna Horpynchenko,
Lyubomyr Hubytsky, Olena Humeniuk, Igor Kryvosheia, Andrii Kudriachenko, Oksana Lobko, Yana Martianova,
Hanna Melnyk, Tetiana Minaieva, Andrii Minaiev, Hennadij Nadtoka, Yevhen Nakhlik, Maryna Paliienko,
Yaroslav Popenko, Anton Protsiuk, Volodymyr Rozumyuk, Galyna Sagan, Oleksander Sagan,
Svitlana Savchenko, Anatoliy Savchuk, Viktoriia Soloshenko, Ihor Sribniak,
Milana Sribniak, Nataliia Sydorenko, Yurii Stetsyk,
Andrei Temchenko, Wiktor Węglewicz
Vasyl' Yablons'ky

© Copyright by

*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Warszawa-Paryż 2020

Wydawca

*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Książka została przygotowana przy wsparciu
*Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra*

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O. Pritsaka
pritsak-center.com

дивого пізнання історії князівської Русі-України та її давніх зв'язків із далекою королівською Францією.

Текст «Анни Русинки» виявляє характерну особливість тогочасної української практики перекладу суспільної літератури, передусім самого Франка: корегування оригіналу, його термінологічне та інтерпретаційне «уточнення», «виправлення» відповідно до розуміння предмета нарації вдумливим перекладачем. Не досягти адекватного перекладу, а подати читачеві удосконалений, на власний розсуд, зміст оригіналу – таким був перекладацький порив мислячого Франка. Так він у своєму непомірному завзятті пробував перекладати навіть біблійну Книгу Буття, домислюючи та переосмислюючи її¹. Так само вчинив і зі студією про Анну Ярославну, прагнучи не так відтворити семантику переклада-

¹ У спробі концептуального перекладу першої та другої глав Книги Буття Франко не так перекладав, як на свій розсуд тлумачив перші три (а почасти й інші) стихи (див.: Нахлік С. Віражі Франкового духу : Світогляд. Ідеологія. Література. Київ : Наукова думка, 2019. С. 175–181).

ного тексту, як передати невикривлену суть досліджуваних речей і явищ.

Унаслідок появи нових монографій про Анну Ярославну – о. Роже Аллю, Євгена Луняка та Філіпа Делорма – рання книжечка Амедея де Ке де Сент-Емура «Анна Руська, королева Франції і графиня Валуа (XI століття)» нині вже застаріла і залишається пам'яткою свого часу, котра показує, як крізь її призму тогочасні французи сприймали свою королеву, що походила з київського князівського роду. Завдяки Франковому перекладові ця книжечка довгі десятиріччя залишалася для українських читачів найповнішим джерелом відомостей про далеку вінценосну співвітчизницю.

Франків переклад політизованої історичної розвідки Ке де Сент-Емура є, безперечно, вартісною і, за браком інших її перекладів, досі затребуваною пам'яткою українського наукового перекладу в галузі гуманітарних наук. Поза сумнівом, досвід Івана Франка в роботі над цим перекладом є корисним і повчальним для сучасних перекладачів.

Оксана Драч,

Київський університет імені Бориса Грінченка

СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): АСПЕКТ ДОСТУПНОСТІ

Протягом останніх десятиліть у світовому науковому просторі тема жіночої освіти і виховання набуває все більше прихильників. Достатньо поширені жіночі освітні студії і серед українських учених. Значною популярністю в останні десятиліття користується вивчення гендерних параметрів освітнього простору України модерної доби. Широка доступність архівних і бібліотечних фондів, плюралізм наукових підходів, використання новітніх дослідницьких методологій, обізнаність

із доробком світового історіописання із окресленої тематики – все це створює можливості і передумови українським науковцям для якісного поглиблення теоретико-пізнавального рівня осмислення проблематики.

Водночас у фаховій літературі донині переважає описовість, фактографізм, поверховість розгляду, суперечливість аргументації, повторюваність відомих тез, а подекуди положень і оцінок авторів початку ХХ ст. Найбільш заангажованими є

міркування науковців щодо соціальних аспектів освітнього простору, зокрема і жіночого. Приміром, дослідниця жіночої освіти Києва переконує, що «переважна частина навчальних закладів були недоступні для представниць простого люду не лише через відсутність зв'язку між програмами початкових шкіл, а й через високу плату за навчання».¹ Подібні твердження в різних формулюваннях повторюються багатьма авторами. Приміром, науковиця щодо жіночої освіти Півдня України констатувала, що соціальний склад учениць жіночих гімназій на початку ХХ ст. був представлений переважно дворянами і міщанами, тобто тими, «хто міг сплатити за навчання».² Отже, постановка нових дослідницьких завдань не в повній мірі звільнила українських учених від стереотипів соціально-економічного детермінізму, у працях яких контекстуально ще присутнє усталене положення радянської історіографії щодо створюваних царським урядом бар'єрів для освіти нижчих верств.

Від загальнодержавного і регіонального рівня осмислення проблематики жіночої освіти науковці вийшли на рівень локальної історії. Щодо жіночих освітніх закладів Києва, то їхніми зусиллями подано історію створення окремих навчальних закладів, зокрема Київської жіночої гімназії В. Ващенко-Захарченко, з часом переформатованої на гімназію О. Дучинської³. Авторка стверджує, що суттєвий попит серед киян на навчання дівчат у закладах середньої освіти зумовив організацію таких інституцій приватними особами. Вона, як і попередні дослідники, також повторює думку про соціальну елітарність гімназії В. Ващенко-Захарченко, де «переважну частину учениць становили дочки дворян та чиновників, значно меншу – діти із

сімей купців та міщан, невеликий відсоток належав дівчатам із середовища духовенства, селян, а також іноземцям»⁴. Відсутність поглибленого аналізу майнового і соціально-професійного становища родин гімназисток, переконливої аргументації щодо динаміки їх учнівського контингенту частково зумовив механічне повернення окремих дослідників до висновків межі ХІХ–ХХ ст. про жіночі приватні гімназії, як певні комерційні проекти. Приміром, характеристика вищезгаданого закладу О. Дучинської базується на слова К. Паустовського про «буржуазність гімназії, де оцінки ставилися залежно від багатства й чину батьків»⁵.

Збільшення уваги до джерел на сучасному етапі студіювання жіночої школи модерної доби виявилось і в зверненні уваги до фондів міських архівів. Зокрема, на матеріалах документів Державного архіву м. Києва, висвітлюють окремі аспекти становлення та функціонування приватних жіночих гімназій міста наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.⁶ З'ясування соціального походження учениць київських гімназій науковиця здійснює на підставі даних Фундуклеївської і Києво-Подільської жіночих гімназій за 1901 р., констатуючи, що переважна більшість учениць були дітьми дворян і чиновників православного віросповідання.⁷

У світлі статистики

Водночас, вищенаведені твердження щодо домінування в жіночих гімназіях Києва доньок вищих прошарків розходяться із переконливо обґрунтованою тезою зна-

1 Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2006. – С. 10.

2 Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 14.

3 Антоненко Н.Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша київська приватна жіноча гімназія О.Дучинської. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/106525/1/Н.Б.%202007.pdf> (дата звернення: 14.10.2020)

4 Антоненко Н.Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша київська приватна жіноча гімназія О.Дучинської – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/106525/1/Н.Б.%202007.pdf> (дата звернення: 14.10.2020)

5 Кальницький М. (2010) З історії київських гімназій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://primetour.ua/uk/company/articles/Iz-istorii-kievskih-gimnaziy.html> (дата звернення: 13.10.2020)

6 Ййслуу А.Е. Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття (за документами Державного архіву м. Києва) // Архіви України. – 2017. – № 1. – С. 185–190.

7 Ййслуу А.Е. Жіноча гімназійна освіта... С. 186.

вця освіти імперської доби Е.Д. Дніпрова, що «найважливішим результатом реформ жіночої освіти, проведених у 1860-х роках, став відносно швидкий процес демократизації жіночої середньої школи Російської імперії»¹. У соціальному складі учениць жіночих гімназій із 1865 по 1898 рік питома вага дівчат із дворян і чиновників у загальноімперському вимірі знизилася в 1,5 рази (у 1898 р. учениці цієї групи становили менше ½ контингенту гімназій); у той самий час майже в стільки ж зросло представництво гімназисток із міських прошарків. Прикметно, що частка учениць із сільських верств у жіночих гімназіях і прогімназії розширилася більш, ніж удвічі.² Безперечно, соціальний склад учениць жіночих прогімназій був більш демократичним, ніж у гімназіях, оскільки прогімназії створювали для задоволення освітніх потреб міських станів у провінційних містах і містечках.

Для верифікації наведеного твердження на моделі освітніх закладів м. Києва звернемося до відповідних статистичних матеріалів. Уважне вивчення звіту попечителя Київського навчального округу за 1905 р. дає підстави для заперечення думки про показну привілейованість учнівського контингенту жіночих гімназій регіону. Аналізуючи соціальне походження учениць, автор початку ХХ ст. до привілейованих прошарків відніс тільки 50, 4% контингенту³. Разом із тим, поглиблене вивчення групування контингенту гімназисток, виявляє, що найбільшу питому вагу серед учнівського контингенту становили доньки міщан і цехових – 38, 2%, особових дворян і чиновників – 22, 3%, почесних громадян і купців – 11, 6%, спадкових дворян – 11, 2%, селян – 6, 5%, духівництва – 4, 8%, козаків – 3, 1%, іноземців і решти станів – 1, 9%⁴. Таким чином, у реаліях шкільництва початку ХХ ст. учениці із привілейованих родин були представлені

переважно доньками спадкових дворян, частка яких не є визначальною. Контингент гімназисток становили дівчата з нижчих прошарків міста (міщанство і цехові), а також родин службовців (цивільних / військових) і підприємців, які сукупно склали основний учнівський масив 72, 1%. Водночас селянсько-козацькі доньки-учениці (9, 6%) наближалися за чисельністю до спадкових дворянок (11, 2%).

Виявлена нами тенденція демократизації соціального складу контингенту жіночих гімназій Київського навчального округу підтверджена фактологічним матеріалом Катеринославської міської жіночої гімназії за 1902 – 1907 рр.⁵ У кваліфікаційному дослідженні автором доведено трансформації соціального складу гімназисток, що дало підстави стверджувати про основний контингент учениць із доньок міщан і ремісників, отже дітей малозабезпечених верств міського населення⁶. Виходить, що у дійсності «соціальне обличчя» жіночих гімназій модерної доби було далеким від елітарності середини ХІХ ст.

Історико-статистичний вектор вивчення жіночої освіти модерної доби переконає у потужних освітніх запитах родин щодо навчально-виховної підготовки доньок у закладах середньої освіти. Про суттєве розширення на кінець ХІХ ст. мережі жіночих навчальних закладів та учнівського контингенту в них свідчать подання попечителів навчальних округів до Міністерства народної освіти. Приміром, керівник Одеського навчального округу Сольський інформував про щорічну чисельність випускниць гімназій округу близько 600 осіб, немало з яких із метою продовжити освіту від'їздили до Швейцарії та Франції⁷. У Київському окрузі за звітом попечителя закінчували середню школу щорічно до 1200 дівчат⁸. Керівник Московського на-

1 Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. – Москва: Дрофа, 2009. – С. 233.

2 Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское... С. 233.

3 Виноградов Н. Киевский учебный округ в 1905 г. // Журнал министерства народного просвещения. 1907. – Т. IX. – С. 34-47.

4 Виноградов Н. Киевский учебный округ в 1905 г. – С. 45.

5 Прокопенко С. Л. Средняя освіта на Катеринославщині другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... на здобуття канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара. – Дніпро, 2019. – 292 с.

6 Прокопенко С. Л. Средняя освіта на Катеринославщині – С. 135.

7 Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1547. Арк. 7.

8 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 630. Спр. 225. Арк. 9.

вчального округу констатував зростання контингенту учениць у середніх навчальних закладах, підпорядкованих міністерству, в 1,7 разу¹. Вельми показовим є динамічне зростання приватної жіночої школи напередодні і після революції 1905 р. Протягом 1894 – 1904 рр. кількість приватних жіночих гімназій зросла в 2,8 рази, учнівський контингент у них – у 3,7 рази. У наступне десятиліття (1905 – 1915) їх кількість збільшена в 5,5 рази, чисельність учениць відповідно – майже в 5 разів. На 1914 р. приватні жіночі гімназії становили 38, 5 % загальної кількості жіночих середніх навчальних закладів².

У світлі родинних стратегій

Для спростування подекуди донині поширеної в історико-педагогічній літературі думки про доступність середньої та вищої жіночої освіти в пізньоімперську добу винятково для заможних верств населення, а також розширення і переконливості аргументації прагнемо верифікувати нашу гіпотезу на емпіричному матеріалі антропологічного характеру.

У цьому контексті важливо осмислити суспільну атмосферу і позицію батьків щодо навчально-виховної підготовки дітей. Почнемо розгляд із освітніх запитів дворянства – як «найголовнішого стану» суспільства, оскільки висока освіченість становила привілей його представників.

Відміна кріпацтва спричинила руйнацію дворянських господарств та зростання їх заборгованості через неможливість конкурувати з капіталістичними, орієнтованими на ринок, маєтками. Безпосереднім наслідком стало банкрутство та зубожіння дворянства, витіснення його в міста, і формування прошарку, як тоді говорили, «поміщицького пролетаріату»³. Провінційні дворяни, призвичаївшись до дармової кріпацької праці, виявилися не підготовленими до економічної конкурен-

ції та ролі підприємця. Багато з них відчували себе вибитими з усталеного способу життя. Щоб вижити в нових умовах, дворяни хлинули до Санкт-Петербурга та губернських міст і посіли всі можливі місця в державних структурах⁴.

Надання дітям домашньої середньої освіти, як у дореформений період, виявилось абсолютно неможливим, так як вимагало – при гарантії високої якості – занадто багато коштів. У родини лишався один вихід – відправляти дитину в школу. При виборі навчального закладу дворяни керувалися такими чинниками: можливості безоплатної підготовки (коштом державної скарбниці за заслуги батьків) у певному закладі чи здобуття стипендії на навчання; реальними матеріальними засобами, на які могли розраховувати батьки; кількістю дітей у сім'ї, а також наявності в одного з нащадків особливих здібностей⁵.

У численних зверненнях до влади дворяни постійно вказували, що витрати, пов'язані з отриманням «хорошої» середньої освіти однією дитиною, становили 300 – 400 руб. на рік. Витратити такі кошти на двох, а тим паче трьох і більше дітей дворянські сім'ї середніх статків досліджуваного періоду не мали можливості. Їм подекуди доводилося задовольнятися «напівосвіченістю» нащадків або навіть підготовкою в нижчих закладах на рівні міських училищ. У 1890-х рр. у Воронежській губернії в кожному повіті нараховували до 30 дворянських дітей, які навчалися в нижчих школах і сільських училищах⁶.

Якщо на навчальну підготовку всіх нащадків витратити однакові суми не було фінансової можливості, то за якістю освіти родина надавала перевагу тому, на кого батьки поклали найбільші сподівання. Ознакою модерного часу стало те, що дворянська родина не завжди віддавала пріоритетну перевагу синам, дбаючи саме про

1 Підраховано за: РДА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1822. Арк. 3 зв.

2 Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. – Москва: Дрофа, 2009. – С. 232.

3 Сватиков С. Русская студентка. (1860–1915) // Русский архив. 1915. – № 8. – С. 2.

4 Поликарпов В.С. История нравов России. Восток или Запад? – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 113.

5 Веремко В.А. Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX – начало XX в.). – СПб.: Европейский Дом, 2009. – С. 626.

6 Веремко В.А. Дети в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX в.). – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2015. – С. 129.

їхню кар'єру. У разі помітних здібностей доньки, а особливо, якщо вона належала до старших дітей, то її освітню підготовку і розвиток батьки осмислювали як вдале вкладення грошей, що не лише гарантує їм спокійну старість, але і забезпечить можливість, коштом її майбутніх заробітків, «підняти» менших нащадків. У результаті комплексу чинників в останній третині ХІХ – початку ХХ ст. уже нікого не дивувала наявність у дворянській родині дітей, що мали принципово відмінну освітню підготовку, до того ж змодельовану не на так званих «природніх» і свідомо втілюваних статевих відмінностях, а зумовлену реальними життєвими обставинами конкретного домогосподарства.

Варто наголосити на сутнісних змінах у поглядах батьків щодо необхідної освітньої підготовки їхніх доньок. Навкруги кожної сім'ї було чимало «наочних зразків» дворянських дівчат, вимушених самостійно заробляти собі на життя. Розуміння того, що заміжжя дочок може стати вельми віддаленою перспективою, оскільки родина не володіла достатніми засобами для наділення приданим, спонукало батьків «про всяк випадок» подбати про їхню фахову підготовку із можливістю самостійних заробітків¹. Прагматизм нового покоління батьків-дворян модерної доби полягав у переорієнтації еталону дівочої вихованості: свідомій відмові від попередньої салонно-вітальної підготовки доньок у межах усталеного соціального призначення «віддана дружина, гарна матір і ошадлива господиня» до новацій суспільно схвалюваної доцільності подовженої / поглибленої освітньої підготовки дівчат за обов'язкової професіоналізації у підсумку.

Батьки-дворяни, які рахували майже кожну копійку, для підготовки нащадків вимушені обирати одну з альтернатив: гувернантка опікувалася наглядом дітей, а навчанням яким вона займалися спільно з матір'ю; гувернантку не наймали, функції контролю перебирала матір, для навчання приходили вчителі, нерідко, гімназист(и) / (ки) чи студенти / курсист-

ки. Як можна зрозуміти, за обох варіантів матір виконувала функцію домашнього педагога, постійно і ґрунтовно займаючись освітою дітей. Батько ж, у більшості випадків, приділяв нащадкам так само мало уваги, як і в дореформеному суспільстві.

Осмилює незворотність змін, зруйнування звичного способу буття в щоденнику дворянка О.О. Кравченко 1835 року народження: «Минеться наше покоління, люди порозумнішають, самі собі будуть заробляти, до того йдеться»². Моральні вимоги в модернізованому суспільстві кардинально змінилися – праця, що колись вважалася ганьбою для шляхетної особи, у першу чергу жінки, тепер стала обов'язковою для кожної порядної людини. Столична інтелігенція чітко дотримувалася таких інноваційних етичних норм. Наприклад, у виборі запрошених на обіди, що влаштувала редакція «Отечественных записок» на початку 80-х років ХІХ ст., лежав принцип «інтелігентної професії для обох статей»³. Жінки, які жили за рахунок чоловіків і були винятково домогосподарками, не допускалися. Лідер жіночого руху Аріадна Тиркова вважала, що саме конфлікт поколінь виявив психологічну межу між «Росією рабською та Росією, що рухалася шляхом свободи»⁴.

Уважний аналіз еґо-документів пореформеного періоду засвідчує значне поширення серед молодих генерацій протестних настроїв щодо прагнень старшого покоління визначати їхнє життя та нав'язувати власну аксіологію. Приміром, Єлизавета Дьяконова з купецької родини з Ярославля в щоденнику ідентифікувала свою долю із сюжетами п'єс О.М. Островського: «дівчина після закінчення гімназії повертається додому і повинна очікувати одруження»⁵. Повсякденність переконала її, що норму ґрунтовної освіти для жіноцтва буржуазне середовище приймало неохоче. Дядько вважав, що на вищі жіночі

2 Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ). Ф. 601. Од. зб. №. 1195. Арк. 72.

3 Скабичевский А.М. Литературные воспоминания. – М., 2001. – С. 389-390.

4 Тиркова А. В. Анна Павловна Философова и ее время. – Пг., 1915. – Т. 1. – С. 108.

5 Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М., 1912. – С. 136.

1 Веременико В.А. Дети в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX в.). – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2015. – С. 117.

курси йшли тільки ті, хто не мав засобів до існування¹. Він не сприймав серйозно наміри племінниці до подальшого навчання, а найкращим способом «одужання» вважав пошук «розумного» нареченого, тобто з вищою освітою². Традиція обмежувала кругозір забезпечених дівчат винятково домою, убранням і нареченими.

Однак, незважаючи на різного роду утиски, дівчата поривалися до столиць, де мріяли не тільки здобути знання, але й забезпечити нові раціональні умови життя, що відповідали вимогам часу, знайти альтернативу родинному оточенню, яке часто стримувало будь-які прояви самостійного мислення та індивідуальності. Уважно вивчивши настрої в суспільстві та народі, інтелектуали розуміли, що «звідти піднімалася така хвиля прагнень до вищої школи, таке усвідомлення знання та просвітництва, що не могли бути зупинені ніякими зусиллями невігласів»³.

Якщо в 70-х роках XIX ст. пересічна публіка вважала відвідування вищих жіночих курсів непристойним для «порядної дівчини», то на початку XX ст. самі батьки наполягали на вступі. Організатори вищих жіночих навчальних закладів пов'язували такі зміни в настроях старшого покоління з поширенням знань та розсудливих думок, що виявляли освічені жінки. Посприяло батьківській обізнаності і розповсюдження спеціальної літератури, у якій подавалися поради фахівців та науковців із питань жіночої психології та підготовки молоді до громадського життя. Вони рекомендували уважно вивчати та враховувати запити дівчат у підлітковому віці, коли ті «наполегливо шукали застосування власних сил та здібностей»⁴. Здобуття спеціальної та професійної освіти після закінчення загальної укладачі довідково-інформативних видань про жінок уважа-

ли найкращим посагом донькам, оскільки «за будь-яких обставин цей набуток залишався недоторканим»⁵.

Незважаючи на те, що консервативно налаштована провінційна публіка не підтримувала поширення освіти, особливо жіночої, модернізаційні процеси, що відбувалися в державі, сприяли трансформації суспільної свідомості і в віддалених від центру місцях. За висновком адміністрації столичних вищих жіночих курсів, «батьки самі турбувалися про вступ доньок на курси, охоче підписували зобов'язання надавати їм кошти під час навчання, а у випадку відмови особисто клопотали про перегляд негативного рішення»⁶. Це підтверджується й архівним матеріалом. Так, приватний землемір-таксатор О.П. Єрмаков з м. Володимир у 1901 р. кількаразово звертався до попечителя Московського навчального округу з проханням прийняти його доньку Євдокію на історико-філологічне відділення Вищих жіночих курсів у Москві. При цьому він не приховував, що така наполегливість спричинена його похилим віком (55 років) та побоюваннями втратити працездатність, оскільки був єдиним годувальником⁷. Такі мотиви змушували батька поспішати дати власним дітям ґрунтовну освіту.

У світлі дівочих автобіографій

Дійсно, трансформації свідомості батьків і дітей щодо доцільності ґрунтовної освітньої підготовки доньок досить помітні в пізньоімперську добу. Для поглиблення наших міркувань звернемося до аналізу дівочих автобіографій, які репрезентують модерні покоління – генерації межі століть XIX – XX – fin du siècle. Емпіричним матеріалом для вивчення слугуватимуть автобіографії дівчат, які складала іспити за курс чоловічих гімназій при комісії Київського навчального округу. Серед них були і кур-

1 Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М., 1912. – С. 133.

2 Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 г. – М., 1912. – С. 134.

3 Вернадский В.И. Академическая жизнь // Вернадский В.И. Публицистические статьи. – Москва, 1995. – С. 167.

4 Швабэ Т. Девушка-подросток // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое в современной культурной жизни / Пер. Р.М. Маркович. – С. Пб., 1911. – Т. 1. – С. 600.

5 Женщина в семейной и социальной жизни. – С.Пб., 1901. – С. 3.

6 Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. – С.Пб., 1903. – С. 240.

7 Центральний історичний архів Москви. Ф. 459. Оп. 5. Спр. 1052. Арк. 92, 96.

систки медичного відділення Київських вищих жіночих курсів. З наявних у справі дівочих его-документів нами спеціально відібрано для мікроісторичного аналізу автобіографії представниць верстви селян / землевласників та дівчат, які мали в дитинстві проблеми зі здоров'ям. На моделі їхніх життєписів прагнемо виявити, яку освітню підготовку вони здобули, чинники мотивації до навчання, ставлення батьків до фахової підготовки доньок, обставини дорослішання тощо.

Одна з дівчат, автобіографію якої розглянемо, – Євгенія Гаврилко. Вона народилася 13 грудня 1893 р. у селі Стародубсько-му Ставропольської губернії. Є. Гаврилко походила з селян; батько перебував на цивільній службі. Припускаємо, що її родина представляла нащадків етнічних українців, переселених на Кубань. Свій життєпис Євгенія починає з констатації складних умов її зростання. «Дитинство моє до шкільного навчання минуло у хворобах і лікуванні»¹. За рік після народження дівча захворіло дифтеритом, а потім її розбив параліч. Перенесене захворювання зумовило серйозні ускладнення: глухоту дівчинки до семи років і слабкість ніг, унаслідок якої вона довго не могла ходити.

У 1900 р. родина Гаврилко переїхала за місцем служби батька до с. Прасковино Ставропольської губернії. Зміцнившись здоров'ям, у 8 років Євгенія вступила до місцевого сільського початкового училища. Заклад був однокласним училищем, що представляв нижчу елементарну школу. Термін навчання був трирічним. Освітня підготовка школярів включала вміння читати, писати, рахувати та знання основ Закону Божого. Як зізналася дописувачка в автобіографії, училася вона досить успішно і за два роки вже студіювала курс випускного 3-го відділення. Але завершувати початкове навчання Євгенії довелося в другому училищі. Після Різдва 1904 р., у зв'язку зі службовим переведенням батька до с. Степове Ставропольської губернії, сім'я вчергове змінила місце проживання. Там Євгенія була прийнята до 3-го відді-

лення місцевого народного училища, яке успішно завершила і отримала свідоцтво про знання курсу однокласної початкової школи.

Здавалося б, освітні студії для сільської хоровитої дівчинки на цьому завершені. Утім, як вона зазначила в автобіографії, батьки вирішили віддати доньку до шестикласного міського училища до м. Моздоку Терської області. Отже, батьки – селяни за походженням, які проживала в сільській місцевості, вважали за потрібне продовжити освітню підготовку доньки і обрали варіант навчального закладу більш-менш їй по силі – багатокласне міське училище. Окрім того, Моздок знаходився відносно недалеко (за 60 верств) від селища, де проживала родина Гаврилко.

Навчальний курс багатокласного міського училища включав повну нижчу освіту з пріоритетом найбільш корисних знань для життя. Термін підготовки становив шість років, протягом якого учні вивчали: Закон Божий, читання, письмо, російську і церковнослов'янську мови, арифметику, практичну геометрію, географію та історію російську включно з необхідним матеріалом із всесвітньої історії та географії, відомості з «природничої історії» і фізики, креслення і малювання, співи, гімнастику². Школярі, які успішно опанували становив перших чотирьох років міського училища (близько 10 – 13 років), могли вступати без іспитів до 1-го класу гімназій і реальних училищ.

Євгенія Гаврилко підготувалася до іспитів і восени 1905 р. була прийнята до третього класу міського училища Моздоку³. По-суті, це означало завершення дитинства, оскільки дванадцятирічна учениця навчалася в іншому місті і проживала окремо від родини. В автобіографії дівчина не деталізувала обставини свого проживання в чужому місті, серед незнайомих людей, але припускаємо, що навчальні будні були непростими. Проте Євгенія виправдала покладені на неї родинною споді-

1 Державний архів Києва (далі – ДАК). Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19.

2 Положение о городских училищах (1872 г.) // Хрестоматия по истории педагогики / под ред. С.А.Каменева, сост. Н.А.Желваков. - М.: Учпедгиз, 1936. - Режим доступа: <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped006.html>

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19.

вання і в 1909 р. скінчила курс шестикласного міського училища в Моздоці. На цей час дівчині вже виповнилося п'ятнадцять років, вона здобула ґрунтовну нижчу освіту і повернулася в селище до родини. Подальший життєвий шлях доньки, без сумніву, обговорювали на сімейній раді. За усталеною в селянському середовищі традицією доросла дівчина мала допомагати вдома, готувати собі придане, брати участь у спілкуванні молоді, а родина придивлятися до підходящого шлюбного партнера. Утім, вчергове батьки прийняли рішення про продовження освітньої траєкторії доньки в напрямі професіоналізації: закладом для її підготовки обрали землемірне училище в Тифлісі. Прикметно, що саме старше покоління родини – батьки стали центром генерації ідей щодо поглиблення освітньої підготовки доньки. Євгенія в автобіографії це підкреслює фразами «вирішили віддати», «віддали». На нашу думку, батько – представник сільської інтелігенції – мав певне бачення майбутнього своєї доньки, складовою якого ставала розширена освітня підготовка.

Утім, плани батьків не здійснилися, оскільки на вночі залізничній станції, в очікуванні поїзда, валізу доньки з документами вкрали, Як із сумом зазначила Є. Гаврилко, «довелося провести вдома без навчання цілий рік»¹. Чим займалася в цей час? Дівчина слухняно допомагала матері по господарству. Переважно фізична сільська робота на свіжому повітрі суттєво покращила здоров'я хоровитої Євгенії. Водночас, як свідчить аналіз її автобіографії, батьків не полишають мрії щодо подальшої освіти доньки. За порадою ззовні, на яку батьки зважили, Євгенія в 1910 р. поїхала до Ростову з метою вступити до V класу комерційного училища².

Дівчина почала ретельно готуватися до вступних іспитів, задля чого поділила їх на два блоки: легші предмети здала в травні, більш складні – залишила на осінь. Улітку донька посилено студіювала екзаменаційні предмети, оскільки з окремих, як-то французька і німецька мови, алгебра, на-

вчання потрібно було починати з початку. Винагородою її старанності і працьовитості стало гарна підготовка, успішне складання решти іспитів восени і прийом її до V класу комерційного училища в Ростові.

За рік по тому звичний ритм навчального життя учениці Гаврилко було порушено важкою хворобою батька. Протягом двох перших місяців 1911 – 1912 навчального року учениця лишалася вдома допоки здоров'я родителя не пішло на поправку. З поверненням до VI класу училища їй довелося чимало часу і зусиль приділити навчальним предметам, щоб надолужити весь пропущений матеріал. Учениці було непросто впоратися зі значним обсягом навчальних завдань, що відбилося на її успішності. До VII класу комерційного училища Євгенія переведена уже з повторним іспитом.

Безсумнівно, значні навчальні навантаження і хвилювання за результативність навчання, отже в можливості його продовження, не могли не відбитися на слабовитому від народження здоров'ї дівчини. В автобіографії вона чітко зазначила, що з того часу «почала страждати малоокрів'ям, доводилося пропускати занадто багато занять»³. Учениця почала відставати в навчанні і змушена була відмовитися від складання підсумкових іспитів за VIII клас. До того ж, продовжувати навчатися в Ростові у неї більше не було фінансових можливостей. Припускаємо, що хвороба батька вплинула на його працездатність, і він уже не мав засобів оплачувати доньці освіту і проживання далеко від дому.

На перший огляд, здавалося б, що дев'ятнадцятирічна дівчина має осмислити нові родинні реалії і шукати друзі – більш підходящі варіанти для власної соціальної реалізації. Припускаємо, що вдома з батьками вони так і зробили, обмірковували прийнятні для доньки і сім'ї подальші кроки. Важливо, що Євгенія Гаврилко не відмовилася від обраної стратегії – здобути середню освіту, а лише відкоригувала форми реалізації своїх планів з поправкою на стан власного здоров'я. Вона, вірогідно за схвалення батьків, вирі-

1 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19.

2 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19 зв.

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 19 зв.

шила продовжити рух обраною освітньою траєкторією. Отримати свідоцтво про закінчення середнього навчального закладу вона планувала шляхом поетапного складання іспитів при комісії навчального округу спочатку за VI класів чоловічих гімназій, а потім і за VII класів, щоб «мати можливість продовжити навчання у вищому навчальному закладі»¹. Тобто, Є. Гаврилко обрала найбільш ефективний на початку XX ст. варіант – здобуття атестату зрілості (атестату за курс чоловічих гімназій), який давав його власницям додаткові бали при конкурсному зарахуванні до вищих жіночих курсів держави².

Таким чином, хвороблива сільська дівчина – Євгенія Гаврилко – з віддаленої провінції (Ставропольська губернія) за схвалення і підтримки батьків повільно, але невпинно, рухалася освітніми щаблями, здобуваючи навчальну підготовку в різних типах закладів нижчої школи з виразною націленістю на отримання середньої освіти в поєднанні з професійною кваліфікацією.

Розглянемо ще одну дівочу автобіографію модерної доби, яка так само мала проблеми зі здоров'ям у дитинстві. Це курсистка медичного відділення Київських вищих жіночих курсів – Волкова (ім'я своє в документі вона не позначила. – О. Д.), яка народилася 3 лютого 1893 р. у містечку Слов'янську Харківської губернії³. Вона відзначила в его-документі, що пам'ятала себе із ранніх років, як дитинча кволе і хворобливе. Подумки осмислюючи свої дитячі роки, вона з сумом констатувала, що рідні мали з нею чимало клопоту і прикрощів через потребу невпинного догляду. Найближчою до малечі була матір, яка провела чимало безсонних ночей біля неї і «вирвала доньку у смерті». Утім, запопадлива материнська любов і піклування, що врятували дівчинку, мали свій бік ціни. Під час догляду за слабовитою донькою матір Волкової захворіла і не змогла одужати. Як наголосила дівчина в автобіографії, не зважаючи

на своє нездоров'я, мати давала їй перші уроки грамотності. Отже, традиція освоєння освітніх азів у родині Волкової була усталеною, що вказує на обов'язковість прищеплення таких умінь нащадкам.

В автобіографічному наративі дівчина підкреслила виявлену від самого початку домашніх студій власну допитливість. Досить швидко опанувавши читання, вона не задовольнялася тільки книгами російською мовою. Роздивляючись іноземні видання, в яких дівча не розумілося, вона силилася знайти схожість із кириличною абеткою. Як можна зрозуміти, в сім'ї не практикували навчання іноземним мовам з дитинства. Водночас удома – в заштатному містечку – родина мала іноземну літературу, що доводить її належність до освічених прошарків суспільства.

Донька ж, здобувши бажане вміння читання, опісля не так цікавилася самостійним читанням. Хоровита дівчинка любила слухати, тобто їй спеціально читали дитячі книжки. Також вона чітко окреслила свої дитячі уподобання: казки і неправдоподібні оповіді їй не імпонували. Кволе від народження дівча захоплювали оповідання зі світу природи. Чергова порція почутої інформації породжувала в допитливої дитини чимало питань. Кожна нова бадилинка, пташка, комахка, про які вона дізнавалася, спонукали до питань: звідки? Чому не така як всі? тощо⁴. Питливий дитячий розум цікавила поява місяця, зірок і веселки. Пояснення дорослих для чомусика були настільки мудровані, що спонукали її до поглиблення дитячих міркувань. Фактично, слабовите здоров'я малечі, що не давало можливості повною мірою реалізувати ігрове рухливе дитинство, стало визначальним чинником, який скеровував виховні заходи батьків у бік розширення морально-пізнавальної сфери занять і зацікавлень доньки.

Соціальні обставини зростання хоровитої дівчинки були непростими. Як констатувала Волкова в автобіографії, шести років вона втратила матір і залишалася під опікою няньок, котрі, за її щирим зізнанням, абсолютно не займалися нею.

1 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 20.

2 Детальніше див. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. - Черкаси: Вертикаль, 2011. - С. 316.

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

4 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

Дитина була покинута на саму себе, проводила час на дворі «зі своїми комашками і квіточками»¹. Батько-годувальник довірив піклування про доньку «найнятим людям», оскільки не планував вдруге одружитися. Утім, «побачивши доньку вкрай занехаяною», він вирішив знайти підходящу дружину, яка б належно виконувала покладені на неї завдання, серед яких і виховання його доньки. Подальший автобіографічний наратив курсистки доводить, що вибір батька виявився досить вдалим. Як визнала Волкова в его-документі, «друга мати виявилася жінкою доброю, розумною і чуйною». Вона не мала своїх дітей, а тому щиро прихилилася до дівчинки, яка навзаєм її полюбила і майже не відчувала втрату рідної матері.

Яку освітню траєкторію обрали для доньки? Ураховуючи ранню допитливість дівчинки і вдале освоєння вдома азів навчання, батьки на восьмому році вирішили віддати до жіночої міністерської гімназії Слов'янська. Як визнала Волкова в автобіографії, перші роки (молодші класи) вона навчалася ліниво, більше займалася малюванням і читанням сторонніх книг². Утім, осмисливши своє відставання від шкільних товаришок, стала більш старанною і уважною, до навчальних гімназійних предметів. Додавало мотивації дівчині також бажання заслужити визнання класного колективу та позбавитися характеристики слабенької гімназистки. Результат не забарився. За рік викладачі гімназії відзначили Волкову як одну з найкращих учениць закладу, що додавало їй запобігливості до навчальних занять. Однак, як зазначила вона в его-документі, «не всі навчальні предмети гімназійного курсу викликали її зацікавлення»³. Найбільше гімназистка полюбила математику і природничі науки, отже і легко їх засвоювала.

Успішно скінчивши VII класів жіночої міністерської гімназії Слов'янська, Волкова тішилася власними досягненнями в колі рідних, які щиро раділи і пишалися донькою. Від народження хоровита дівчина завдяки своїй навчальній старанності і

працьовитості досягнула високого результату – опинилася в колі осіб, нагороджених при випуску з гімназії медаллю. Безперечно, це був вагомий особистий здобуток гімназистки.

Подальша освітня траєкторія Волкової включала навчання в додатковому VIII класі жіночої гімназії. Це був педагогічний клас, однорічний навальний курс якого передбачав оволодіння дидактичними методиками з самостійно обраних ученицею предметів. Як зауважила дівчина в автобіографії, вона вибрала математику, до якої відчувала поглиблений інтерес та мала природні здібності. Схвальний атестат гімназії та закінчення педагогічного класу гарантували права домашніх учительок та наставниць, решті випускниць середньої школи надали права вчительок народних училищ⁴. За законом домашні вчительки та наставниці мали право організовувати приватні навчальні заклади, викладати у відповідних приватних і державних закладах, займатися навчанням у родинях та отримувати пенсії за вислугу років⁵.

Завершення підготовки у VIII класі жіночої гімназії означало здобуття повної середньої освіти. Здавалося б, на цьому навчальна підготовка дівчини з провінційного містечка Слов'янська, завершена. Таки ні, модерна доба коригує бачення подальшого майбутнього як дівчат, так і батьків. Як зауважила Волкова в его-документі, з дозволу рідних вона вступила на медичне відділення Київських вищих жіночих курсів, про що плекала мрії ще з V класу гімназії. Отже, успішна випускниця жіночої гімназії зі Слов'янська мала бажання здобути вищу медичну освіту. Її рішення підтримали батьки, які дали дозвіл на навчання та фінансували освітню підготовку і проживання в Києві.

Для переконливості аргументації звернемося до вивчення ще однієї автобіогра-

1 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

2 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

4 Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения // Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / Сост. М. Родевич. – С.Пб., 1884. – С 48-50.

5 Домашние наставницы и учительницы // Алфавитный сборник законоположений и распоряжений помещенных в циркулярах по Санкт-Петербургскому учебному округу с 1883 по 1893 г. / Сост. В. Демант. – С.Пб., 1895. – С. 185.

фії курсистки, яка походила з сім'ї землевласника. В. Кандиба (повне ім'я не вказала. – О. Д.) народилася 1893 р. на родовому хуторі «Журбине» Конотопського повіту Чернігівської губернії.¹ Як зауважила дівчина в его-документів, вона була першою донькою в родині після п'яťох синів. Така очікувана дівчинка стала, безперечно, батьківською улюбленицею. Освіті і вихованню доньки старші члени родини приділяли значну увагу і не шкодували на це коштів. Їхнє піклування включало запрошення педагогів для домашньої підготовки доньки («багато вчителів перебувало у нас»). Вірогідно, це було недешевою справою, оскільки родина проживала на хуторі, отже вчителів мали чи проживати в родині вихованки, чи мати можливість зручно доїжджати. В. Кандиба зізналася, що найбільше любила уроки музики і французької мови. Також багато часу селянська дівчинка присвячувала читанню. Вона перебувала під впливом «величних творів Тургенева»².

Черговим етапом освітньо-виховної підготовки доньки батьки-землевласники зі статками визначили навчання в жіночій гімназії м. Конотоп, куди належно підготовлена вдома дівчинка вступила без проблем. Роки гімназійного навчання надали системності і чіткості розумовій діяльності вихованки, сформували засадничий кругозір. Дівочий інтерес до читання поглиблюється завдяки ознайомленню з програмовими творами з російської та зарубіжної літератури. Проте, за щирим зізнанням курсистки, найбільше задоволення літературних уподобань надавали їй праці Тургенева. Саме він залишився її улюбленим письменником із дитячих років. Так розмірено минали шкільні роки В. Кандиби до VII класу, допоки життя не внесло свої корективи.

На початку останнього навчального року гімназистка серйозно захворіла. Уперше їй довелося зазнати фізичних страждань, відчутти наближення «жахливого приви́ду смерті». Дівчина перенесла складну операції та переконалася, що зна-

ння і мистецтво лікаря врятувало її від смерті. Як пише Кандиба в автобіографії, протягом шести тижнів вона перебувала в лікарні, де «під час довгих безсонних ночей і виснажливих днів» пацієнтка усвідомила велике діло медичного персоналу³. За таких обставин дівчина мала власний розмисел на роботу лікаря. Подвижництво Людини зі знанням, яка рішуче вступає в боротьбу зі смертю, котрій підвладне все живе і навіть сам лікар, стало доленосним чинником у житті пацієнтки. Дівчина, яка була за крок від смерті, вирішила стати лікарем. Свою життєву ціль В. Кандиба чітко визначила, тому виписалася з лікарні з наміром за всяку ціну домогтися свого. Покращивши стан здоров'я, дівчина розпочала підготовку до іспитів на атестат зрілості, тобто за курс чоловічих гімназій. Успішно склавши їх, у 1913 р. донька землевласника з невеличкого хутора Чернігівської губернії стала слухачкою медичного відділення Київських вищих жіночих курсів.

Що спонукало дівчат із середньою освітою на початку ХХ ст. не заспокоюватися на досягнутому, а спробувати власні сили і вступити до вищої жіночої школи? Одним із таких чинників була висока конкуренція серед випускниць гімназій зі свідомством «домашніх учительок та виховательок» істотно мінімізувала оплату їх праці. У Санкт-Петербурзі доходило до того, що дівчата погоджувалися працювати тільки за обід, а оплата 10 крб на місяць за урок уважалася щасливим випадком⁴. Не кращі можливості мали й випускниці інститутів шляхетних дівчат, що могли претендувати тільки на місце гувернанток та вчительок для дітей, переписувачок, інколи перекладачок⁵. Попечитель Казанського навчального округу Попов відверто визнав, що середня жіноча школа «плодила інтелігентні злидні» з обмеженими можливостями соціальної реалізації випускниць⁶. Ініці-

3 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 83.

4 Страннолюбский Н. Современные нужды высшего женского профессионального образования // Русская школа. – 1890. – № 3. – С. 63.

5 Лухманова Н.А. Недочеты жизни современной женщины. Влияние новейшей литературы на современную молодежь. (Две лекции). – М., 1904. – С. 17.

6 РДА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1547. Арк. 9 зв.

1 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 83.

2 ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 83.

атор створення в Києві приватних вищих жіночих курсів А.В. Жекуліна зазначила, що значна частина випускниць середньої школи формувала контингент молоді, яка не могла знайти практичного застосування своїм знанням¹. Фактично, відсутність системи професійної освіти жінок у державі зумовила запити багатьох наполегливих представниць до вищої школи. Професори Університету св. Володимира з цього приводу зауважили: «Жінка з вищою освітою мала безсумнівні переваги в боротьбі з труднощами повсякденного життя»². Голова Товариства з організації в Казані фізико-математичних вищих жіночих курсів А. Остроумова, наполягаючи на створенні закладу, мотивувала це «можливістю випускниць отримати доступ до високооплачуваних посад»³.

Маємо констатувати, що упродовж XIX – початку XX ст. у соціумі Російської імперії відбулася глибока зміна поглядів на доцільність підвищення освітнього рівня жіноцтва. Якщо на початку XIX ст. вважали, що забезпеченим випускницям інститутів шляхетних дівчат професія домашньої наставниці не знадобиться і батько-дворянин відверто заявляв: «Мої доньки не підуть у гувернантки, вони – не безприданниці; прийде час, повезу до Москви, знайдуться й для них наречені»⁴, то на початку XX ст. і батьки, і діти дедалі більше усвідомлювали необхідність отримання ґрунтовної освіти з метою розширення соціальної реалізації та незалежності від будь-яких несприятливих життєвих обставин.

На межі XIX – початку XX ст. навіть цілком забезпечені батьки прагнули дати не тільки синам, але і дочкам професійні знання, якими, у разі необхідності, вони могли б скористатися. У результаті на початку XX ст. фактично перестали існувати гендерні відмінності у визначенні характеру навчання та типу школи. Варто наголосити, що такі погляди притаманні не лише поколінню родителів – вихідців із дворянства, духовенства, міщанства, а

й поступально поширюються серед найбільш консервативної суспільної верстви – селянства. Підтвердженням нашої думки слугує кількісне зростання чисельності селянських доньок на вищих жіночих курсах Російської імперії. Приміром, у 1914 – 1915 н. р. на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах питома вага слухачок із селян становила 13,9 %, на Московських – 9,7 %, на Казанських – 13,2 %, на Київських – 10 %, на Харківських – 17,6 %⁵.

Разом із тим, незважаючи на стрімку соціальну демократизацію середньої і вищої жіночої освіти на початку XX ст., рефлексії частини старшої генерації педагогів і професорів не поспівали за швидкоплинними змінами. Приміром, успішна випускниця вищої жіночої школи селянського походження у візії професорів була радше щасливим винятком, ніж правилом. Свідченням цього є нотатки професора М. Бубнова – голови державної екзаменаційної комісії, яка діяла при університеті Св. Володимира у Саратові восени 1916 р. про одну з успішних випускниць Київських вищих жіночих курсів. Він зауважив, що його увагу привернула Пелагея Масченко, оцінки якої з усіх екзаменаційних предметів і кваліфікаційної роботи протягом навчання становили «вельми задовільно». На думку професора, здобутки курсистки підвищувало те, що вона за метричним записом донька селянина, водночас «її зовнішність і манери зробили б честь будь-якій найкультурнішій дворянській родині»⁶ у відповідь.

Як висновок, наголосимо, що генерацію батьків модерної доби, які представляли усі прошарки і соціально-професійні групи населення, на початку XX ст. непокоїла і об'єднувала спільна мета – за мінімальних фінансових витрат надати донькам освіту, що забезпечить їм у майбутньому можливість самостійних заробітків, отже гарантує «шматок хліба».

Вивчення статистичних матеріалів пізньоімперської доби переконує в сут-

1 ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 658. Спр. 176. Арк. 3.

2 РДА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1927. Арк. 7 зв.

3 РДА. Ф. 733. Оп. 155. Спр. 650. Арк. 3-4.

4 Сабанеева Е.А. Воспоминания о былом. 1770–1828 // История жизни благородной женщины. – М., 1996. – С. 363.

5 Драч О.О. Вища...С. 518-522.

6 Цит. за: Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. С. 138.

тевій соціальної демократизації дівочого контингенту гімназій, а отже доступності середньої жіночої освіти для представниць усіх суспільних верств і професійних груп, а також дієвому формуванні запитів випускниць середньої школи до здобуття вищої освіти. Студіювання автобіографій дівчат модерної доби, які походили із селян / землевласників чи мали проблеми зі здоров'ям, отже належали до соціально вразливих категорій, поглиблює висновки про те, що як соціальне походження, так і перенесені захворювання не становили перешкоди в русі визначеною освітньою траєкторією, головними етапами якої на межі ХІХ – початку ХХ ст. були: початкова освіта (шкільна чи до-

машня підготовка), повна середня освіта (навчання в жіночій гімназії), підготовка та вступ до вищої школи (вищих жіночих курсів). Саме непросте осмислення сучасниками подій та тогочасною публіцистикою розширення освітніх запитів родин і дівчат щодо середньої та вищої школи пізньоімперської доби спричинило формування оцінних суджень із певними негативними конотаціями процесу широкої доступності. У свою чергу, опоненти режиму підсилили гіперболізацію недоступності ґрунтовної освіти для доньок простих трудівників, що стало основою для сталого твердження і стереотипу щодо доступність освіти винятково для дітей багатих родин.

Світлана Савченко,

Київський університет імені Бориса Грінченка

БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ

Олена Михайлівна Апанович, сторічний ювілей якої ми відзначали у вересні 2019 року, була і залишається непересічною постаттю не тільки серед професійних істориків, а і громадських діячів. І хоча історичні реалії України ХХ століття склались таким чином, що науковий доробок багатьох визначних дослідників, який не відповідав офіційній політичній доктрині, замовчувався, а вони самі піддавались репресіям, усувались від наукового процесу, ця смілива, з активною громадянською позицією жінка-історик своєю науковою та громадською діяльністю змогла зберегти український характер національної гуманітаристики та зробити значний внесок у розвиток вітчизняної історіографії.

Політичні зміни та ідеологічні трансформації, які відбувалися протягом до-

статньо тривалого життя Олени Апанович (1919–2000 рр.) вплинули на її суспільно-політичні переконання та позначались на напрямках наукових праць. Зокрема у своїй статті про Олену Апанович та Олену Компан відомий історик Олексій Ясь зазначає, що їхня належність до однієї наукової генерації визначалася травматичним і адаптивним досвідом, набутим за часів сталінського режиму, воєнних потрясінь та суперечливої й паліативної десталінізації¹. Відтак тематика наукових досліджень Олени Апанович визначалась епохою, у яку жила вчена та її власним світоглядом. Незважаючи на те, що значну частину сво-

¹ Ясь О. Олена Апанович та Олена Компан у культурному просторі української радянської історіографії, або дві версії модернізації історичного нарративу 1960-х – початку 1970-х років // Архіви України. 2020. Вип. 3. № 324. С. 32.